

A Jurisprudential and Legal Analysis of the Status of the COVID-19 Pandemic in Contract Law: A Critical Review of Judicial Precedent

Sayyid Ḥosayn Tahāmī¹, Sayyid Muḥammad Mahdī Qabūlī Dorafshān²,
Sa'īd Moḥsinī³, A'ḡam Anṣārī⁴

1. PhD. in Private Law, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: tahami@mail.um.ac.ir
2. Corresponding Author, Professor, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: ghaboli@um.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: s-mohseni@um.ac.ir
4. Assistant Professor, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Science, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: aansari@um.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 1 January 2023

Received in revised form 7 May 2023

Accepted 19 September 2023

Available online 18 October 2023

Keywords:

External causes, COVID-19, Contractual positive rules, automatic cancellation of the contract (Arabic: انقضاء, Romanized: 'infisākh), Revocation, Combined sanctions.

ABSTRACT

The outbreak of the COVID-19 pandemic affected the performance of certain contractual obligations, thereby presenting a new challenge for legal practitioners, particularly judges, in resolving the resulting disputes. In this regard, it is essential to address the fundamental question of whether a pandemic can be considered an external factor (causes) affecting contracts. And secondly, how and to what extent does it affect the performance of contractual obligations, as well as the status of contracts impacted by the outbreak? The present study employs a descriptive-analytical research method to address the aforementioned questions. It seeks to provide a general theory by examining judicial precedents concerning these questions and by inductively analyzing specific instances mentioned in legal texts regarding the impact of external factors on the execution of contracts and their classification. This theory aims to not only elucidate the legal nature of the COVID-19 pandemic and its impact on contracts but also to be applicable to other emerging events. The results of the research indicate that events such as the COVID-19 pandemic can be identified as an external cause. The impact of the aforementioned diseases varies depending on whether they lead to the “nullification of the contract’s subject matter” or the “impossibility of favorable attaining of the contract’s subject matter.” Depending on the case, this may result in situations such as the automatic cancellation of the contract (Arabic: انقضاء, Romanized: 'infisākh), the right to revocation, and so forth.

Cite this article: Tahāmī, S., H. Qabūlī Dorafshān, S., M., M.; Moḥsinī, S.; Anṣārī, A. (2024). A Jurisprudential and Legal Analysis of the Status of the COVID-19 Pandemic in Contract Law: A Critical Review of Judicial Precedent. *Civil Jurisprudence Doctrines*, 16 (30), 235-262.

<https://doi.org/10.30513/cjd.2023.4937.1840>

© The Author(s).

Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

تحلیل فقهی حقوقی جایگاه بیماری پاندمیک کرونا در حقوق قراردادها با نگاهی انتقادی به رویه قضایی

سید حسین تهامی^۱ | سید محمد مهدی قبولی درافشان^۲ | سعید محسنی^۳ | اعظم انصاری^۴

۱. دکتری حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: tahami@mail.um.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، استاد، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: ghaboli@um.ac.ir

۳. دانشیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: s-mohseni@um.ac.ir

۴. استادیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: aansari@um.ac.ir

چکیده

شیوع بیماری پاندمیک کرونا بر اجرای برخی تعهدات قراردادی تأثیرگذار بود و از این رو به چالشی جدید برای کنشگران حقوقی، به خصوص قضات در حل اختلافات به وجود آمده، تبدیل گردید. در این راستا باید به این سؤال اساسی پاسخ گفت که اولاً آیا بیماری پاندمیک می‌تواند به عنوان یکی از اسباب خارجی مؤثر بر قراردادها محسوب گردد یا خیر؟ ثانیاً نحوه و میزان تأثیر آن بر اجرای تعهدات قراردادی و نیز وضعیت قراردادهای متأثر از شیوع بیماری چگونه است؟ جستار حاضر برای پاسخ به سؤالات یادشده از روش پژوهش توصیفی-تحلیلی استفاده نموده است و ضمن بررسی رویه قضایی در خصوص سؤالات یادشده سعی نموده است با استقرا در مصادیق جزئی مطرح در کتب فقهی، در خصوص تأثیر عوامل خارجی بر اجرای عقود و طبقه‌بندی آن، نظریه‌ای عمومی ارائه نماید که نه تنها در تشخیص ماهیت حقوقی بیماری کرونا و تأثیر آن بر قراردادها راهگشا باشد، بلکه در رویدادهای نوپدید دیگر نیز کارایی داشته باشد. نتایج پژوهش حاکی است که رویدادهایی مانند بیماری کرونا می‌تواند به عنوان سبب خارجی شناسایی شود. نحوه تأثیرگذاری بیماری‌های یادشده نیز بر اساس این که به «منتفی شدن موضوع قرارداد» یا «عدم امکان استیفای مطلوب از موضوع قرارداد» بینجامد، متفاوت است و بر حسب مورد می‌تواند به وضعیت‌هایی از قبیل انفساخ، قابلیت فسخ و... بینجامد.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: علمی پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۱۱

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۲/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۸

تاریخ انتشار آنلاین:

۱۴۰۲/۰۷/۲۶

کلیدواژه‌ها:

اسباب خارجی، بیماری کووید-۱۹، حکم وضعی قرارداد، انفساخ، فسخ، ضمانت اجرای ترکیبی.

استناد: تهامی، سید حسین؛ قبولی درافشان، سید محمد مهدی؛ محسنی، سعید؛ انصاری، اعظم. (۱۴۰۳). تحلیل فقهی حقوقی جایگاه بیماری پاندمیک کرونا در حقوق قراردادها با نگاهی انتقادی به رویه قضایی. آموزه‌های فقه مد، ۱۶ (۳۰)، ۲۶۲-۲۳۵.

<https://doi.org/10.30513/cjd.2023.4937.1840>

ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

© نویسندگان.

مقدمه

شیوع بیماری پاندمیک کووید-۱۹ به عنوان بیماری‌ای که در چند دهه اخیر، هیچ بیماری پاندمیکی با وسعت و شدت آن در جهان رخ نداده، موجب ایجاد چالش‌های حقوقی از جمله در زمینه اجرای تعهدات قراردادی در سطح جهان گردید. (Twigg-Flesner, 2020, p. 9). در این راستا، حقوق دانان درصدد بررسی تأثیر شیوع این بیماری بر قرارداد و اجرای تعهدات قراردادی برآمدند (نیازآبادی؛ انصاری، ۱۳۹۹؛ قنوتی، ۱۳۹۹). رویه قضایی نیز ناچار از تصمیم‌گیری در خصوص اختلافات به وجودآمده ناشی از آن است. البته در قانون مدنی ایران، قانون‌گذار در مواد ۲۲۷ و ۲۲۹، به اختصار به تأثیر حوادث خارجی بر اجرای تعهدات قراردادی پرداخته است، ولی از آن حکمی کلی، جامع و صریح در خصوص تأثیر این‌گونه حوادث مانند شیوع بیماری پاندمیک کووید-۱۹، بر اجرای تعهدات قراردادی، از حیث وضعیت حقوقی قراردادهای متأثر از آن، قابل استنباط نیست. از این رو، دادگاه‌ها با استناد به اصل ۱۶۷ قانون اساسی و ماده ۳ قانون آیین دادرسی مدنی، ناچار از مراجعه به منابع معتبر اسلامی یا فتاوی معتبر و اصول حقوقی هستند. با توجه به فقدان سابقه قبلی و فقدان نص قانونی و حتی شرعی در این خصوص، نوعی ناهمگونی در نظریات حقوقی و رویه قضایی قابل مشاهده است. به عنوان نمونه، در خصوص دعوی فسخ قرارداد اجاره یک باب مغازه به علت شیوع بیماری کرونا، در استدلال شعبه ۴۱ دادگاه عمومی حقوقی مشهد، حسب دادنامه شماره ۹۹۰۹۹۷۷۵۷۹۱۰۱۲۹۸ مورخ ۱۳۹۹/۹/۲۷ آمده است: «موضوع مطروحه، سابقه در قوانین ندارد و ... سابقه در شرع مقدس نیز ندارد و نظر مشهور فقها در مورد آن بیان مطلبی نداشته است، مضافاً به این که در این خصوص رویه قضایی نیز حاکم نیست، لذا می‌طلبید که قانون‌گذار به فوریت ورود نموده و حل مشکل نماید، چراکه قضات محاکم، قضات مأذون بوده و اختیار اجتهاد ندارند...»^۱. در مقابل، بعضی شعب مانند شعبه ۱۳ دادگاه عمومی حقوقی مشهد در خصوص دعوی انفساخ قرارداد اجاره به دلیل شیوع بیماری کرونا، حسب دادنامه شماره

۱. آراء مرتبط با تأثیر بیماری کوید-۱۹ بر اجرای تعهدات قراردادی، با همکاری دادگستری استان خراسان رضوی، از شعب مختلف دادگاه‌های حقوقی و تجدیدنظر استان گردآوری و مورد استناد قرار گرفته است.

۱۴۰۰/۳/۵ مورخ ۱۴۰۰۲۵۳۲۰۰۲۳۲۹۶۰۶ با استناد به ماده ۳ قانون آیین دادرسی مدنی، خود را ناچار از رجوع به فتاوی معتبر دانسته و با استناد به برخی فتاوی فقهی، اقدام به صدور حکم نموده‌اند. در هر حال، با توجه به اهمیت مبانی فقهی در مباحثی که دارای ابهامات قانونی است و نیز با توجه به اختلافاتی که در رویه قضایی وجود دارد، سعی خواهد شد ضمن توجه به دکترین حقوقی ایران، از دیدگاه فقه امامیه، تأثیر شیوع یک بیماری پاندمیک مانند کرونا بر تعهدات قراردادی بررسی شود. هرچند در زمینه تأثیر بیماری کرونا بر قراردادهای آثار متفاوتی به رشته تحریر درآمده است (قنوتی، ۱۳۹۹؛ جواهری محمدی، ۱۳۹۹؛ نیازآبادی؛ انصاری، ۱۳۹۹)، اما در جستار فعلی، ضمن تفکیک بین ماهیت هر پدیده و آثار آن، سعی بر شناخت ماهیت پدیده شیوع بیماری کرونا، بر اساس مبانی فقهی و حقوقی خواهد بود. از آنجاکه در قانون مدنی، نظریه عامی در خصوص «اسباب خارجی» وجود ندارد و در فقه نیز فقها طبق رسمی دیرین، در بیشتر موضوعات از جمله اسباب خارجی، اقدام به ارائه نظر، بر اساس مصادیق جزئی و مبتلابه، می‌نموده و کمتر موضوعات را به صورت قاعده عمومی مورد بررسی قرار می‌دادند، لذا نظریه‌ای عام، در خصوص «اسباب خارجی» ملاحظه نگردید. در راستای رسالت پژوهش، به صورت مبنایی باید دید آیا می‌توان با استقرا در مصادیق جزئی و مشابه مطرح در فقه، در خصوص «اسباب خارجی» و اوصاف آن و همچنین علل تأثیر این اسباب بر قراردادهای، حکم و نظریه‌ای عام استنباط نمود یا خیر؟ نتایج حاصل نه تنها در شناخت دقیق ماهیت این پدیده بهداشتی و آثار آن بر قرارداد، بلکه در شناخت بهتر سایر مصادیق نوپدید و حتی مصادیق مشتبّه دیگر و ارائه ضابطه‌ای در جهت تشخیص مؤثر بودن یا نبودن هر یک از اسباب خارجی بر قراردادهای نیز کارساز خواهد بود. در نوآوری دیگر، ضمن جمع‌آوری رویه قضایی مرتبط با تأثیر کرونا بر قراردادهای که به علت عدم امکان دسترسی آسان به آرای دادگاه‌ها، با مشکلات فراوان گردآوری گردیده، به نقد و بررسی آن‌ها بر اساس دستاوردهای فقهی حاصل و نیز با توجه به اصول حقوقی، پرداخته خواهد شد.

با توجه به مطالب فوق، در این مقاله ابتدا به شناسایی جایگاه بیماری پاندمیک کرونا در میان اسباب خارجی پرداخته می‌شود. سپس نحوه و میزان تأثیر بیماری پاندمیک کرونا بر اجرای تعهدات قراردادی و علل تأثیر آن، مورد مطالعه قرار خواهد گرفت. در نهایت نیز

ضمانت اجرای حاکم بر تأثیر شیوع بیماری یادشده بر تعهدات قراردادی بررسی خواهد شد.

۱. جایگاه بیماری پاندمیک کرونا در میان اسباب خارجی

بیماری پاندمیک کرونا در ابتدای شیوع آن، همه جوامع بشری را تحت تأثیر قرار داد و به ویژه اجرای برخی تعهدات قراردادی را با مشکلاتی مواجه نمود (Twigg-Flesner, 2020, p. 9). حال باید دید، آیا می توان بیماری یادشده را به عنوان سببی خارجی شناسایی نمود یا خیر؟ در مقام بررسی موضوع باید توجه داشت که قانون گذار ایران، در دو ماده ۲۲۷ و ۲۲۹ قانون مدنی به ذکر دو واژه «علت خارجی» و «حادثه خارجی» اکتفا نموده که بین برخی حقوق دانان به «قوة قاهره» معروف شده است (شهیدی، ۱۳۹۱، ص ۶۴)، ولی تعریفی از آن در قانون مدنی به عمل نیامده است. از منظر فقه امامیه نیز نظریه عامی در خصوص اسباب خارجی مطرح نشده است، بلکه فقیهان بسته به مورد، اقدام به بیان احکام برخی از مصادیق آن تحت عناوینی مانند آفات آسمانی و زمینی یا عذر عام و خاص نموده اند (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۷۲۶؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۵۰؛ عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۲۶۲). بنابراین برای استخراج قاعده کلی و پاسخ به این سؤال که آیا شیوع بیماری های پاندمیک مانند کووید-۱۹، از نظر فقهی می تواند به عنوان سبب خارجی تلقی گردد، لازم است ابتدا به بررسی برخی مصادیق جزئی مطرح شده در کتب فقهی پرداخت. در عقد مزارعه، برخی فقها قطع آب، بارش برف زیاد یا تبدیل زمین به لشکرگاه یا سکونت گاه حیوانات درنده یا سردی شدید هوا یا جنگ شدید یا منع ظالم از انتفاع، به نحوی که مانع ادامه انجام زراعت گردد را به عنوان عذر عام و موجه تلقی نموده اند (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۷۱۴-۷۱۵؛ روحانی قمی، ۱۴۱۲، ج ۱۹، ص ۱۹۵؛ مرعشی نجفی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۹۴؛ جزیری، غروی؛ مازح، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۳۱؛ سیستانی، ۱۴۲۲، ص ۳۴۰؛ سیستانی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۱۴۹؛ بصری بحرانی، ۱۴۱۳، ج ۵، ص ۲۶۵؛ اشتهاوردی، ۱۴۱۷، ج ۲۸، ص ۲۴۷؛ حکیم، ۱۴۱۶، ج ۱۳، ص ۸۴).

در عقد مساقات نیز از تعبیر «مانع عام» به عنوان عذری موجه برای عدم اجرای قرارداد استفاده شده است (سیستانی، ۱۴۲۲، ص ۳۴۶؛ حکیم، ۱۴۱۶، ج ۱۳، ص ۱۷۱؛ مرعشی نجفی، ۱۴۰۶،

ج ۲، ص ۱۰۳. برخی مصادیق عذر عام در عقد مساقات شامل بلایای آسمانی (مامقانی، ۱۳۱۶، ج ۲، ص ۲۲۶؛ ابن‌ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۵۰؛ کاظمی تستری، بی‌تا، ص ۲۳۶) یا مانع عملی مثل قطعی آب یا مانع شرعی (مثل این که ثابت شود موضوع قرارداد غصبی است) (مصطفوی، ۱۴۲۳، ص ۳۵۶) عنوان شده است.

در عقد مضاربه، اگر عامل در اثناء مدت به علت مریضی عاجز گردد، برخی آن را عذر موجه تلقی نموده‌اند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص ۳۶۰؛ بحرالعلوم، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۹۶؛ سیفی مازندرانی، ۱۴۲۷، ص ۴۰؛ بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۵، ص ۲۷۳؛ خمینی، بی‌تا، ج ۱، ص ۶۰۸). همچنان که گفته شده است، اگر در نتیجه حوادث قهری یا وضع مقررات تازه، تجارت مورد نظر طرفین غیرممکن شود یا به علت تلف سرمایه و ربح، عقد، موضوع خود را از دست دهد، این عذر موجه خواهد بود (طاهری، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۲۷۸).

در عقد اجاره نیز برخی ضمن تفکیک بین عذر عام و خاص معتقدند: معاذیری مانند بسته شدن جاده به علت بارش برف یا وقوع سیل یا سایر عواملی که مانع مسافرت با چهارپا یا اتومبیل استیجاری گردد یا بروز جنگ یا وجود حیوانات درنده یا غارت یا وجود ترس عمومی جهت سکونت در محل استیجاری یا منع دولت از سفر به کشور دیگر، همگی به عنوان عذری عام و موجه تلقی می‌گردد (خمینی، بی‌تا، ج ۱، ص ۵۷۷؛ اصفهانی، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۹۹؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۵۹۴؛ اصفهانی، ۱۴۰۹، ص ۲۶۸؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۸۸؛ خویی، بی‌تا، ص ۱۹۱-۱۹۲؛ طباطبایی قمی، ۱۴۲۳، ص ۷۹؛ بصری بحرانی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۲۸۵؛ مرعشی نجفی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۴۰؛ سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۱۹، ص ۷۷-۷۸؛ مغنیه، ۱۴۲۱، ج ۴، ص ۲۶۹). در خصوص عذر خاص مستأجر، مانند اجاره شتر برای سفر حج و مریضی مستأجر یا اجاره مکانی برای فروش یک محصول و سرقت آن محصول، برخی این عذر را موجه ندانسته‌اند (حلی، ۱۴۲۱، ص ۱۲۹؛ حلی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۱۴۰؛ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۴۸۹؛ ابن‌ادریس، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۶۲؛ حلی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۶۸؛ عاملی، ۱۴۱۰، ج ۴، ص ۳۲۹). در مقابل، برخی معتقدند: اگر شرط مباشرت در استفاده از عین مستأجره به صورت قید عقد باشد، عذر خاص هم عذری موجه است (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۵۹۴؛ اصفهانی، ۱۴۰۹، ص ۲۶۸؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۸۸؛ خویی، بی‌تا، ص ۱۹۱-۱۹۲؛ مرعشی نجفی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۴۰). برخی فقها با تأکید بر اصل لزوم قراردادها معتقدند: اگر شخصی برای کندن چاهی اجیر

شود و به سنگی برخورد کند، اگر امکان زدن نقب باشد مکلف است نقب بزند، اگرچه این کار برای او مشکل باشد و اگر امکان کندن چاه و نقب زدن وجود نداشته باشد، در این صورت، عذر موجه محسوب می‌گردد (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۲۳۷). در مقابل، برخی معتقدند: اگر شخصی برای حفر چاه اجیر شده باشد و به علت سختی زمین یا مریضی یا سایر موانع، حفر مابقی آن متعذر یا متعسر گردد و شرط مباشرت اجیر شده باشد، عذری موجه است (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۷، ص ۲۹۱؛ جمعی از پژوهشگران، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۵۱).

حال در راستای پاسخ به این سؤال که آیا از مصادیق جزئی یادشده، نظریه‌ای عام قابل استخراج است یا خیر؟ می‌توان گفت: اسباب خارجی فوق با توجه به متلاویه بودن آن در زمان‌ها و مکان‌های مختلف، مورد توجه فقها بوده است و حصری نبوده و از باب الغاء خصوصیت، بسته به مورد می‌تواند شامل مصادیق دیگری نیز گردد. برای وضوح بیشتر، با جمع‌آوری مصادیق پراکنده مطرح شده در فقه، می‌توان طبقه‌بندی‌ای به شرح ذیل استخراج نمود:

اول: حوادث طبیعی: عواملی نظیر سیل، بارش زیاد برف و سردی شدید هوا، و به طور کلی، عوامل ناشی از نیروی طبیعت مانند زلزله و آتشفشان و خشک‌سالی و... مشمول عنوان «حوادث طبیعی» است.

دوم: موانع عملی: شامل تمام موانع فیزیکی که انجام یک عمل یا اجرای تعهدات را غیرممکن می‌گرداند، مثل قطع آب کشاورزی یا تبدیل زمین کشاورزی به سکونت‌گاه حیوانات درنده یا بسته شدن جاده به علت ریزش کوه. این موانع ممکن است ناشی از حوادث طبیعی باشد.

سوم: موانع شرعی و قانونی: موانع شرعی مانند ممنوعیت شرعی مستخدمه جهت ورود به مسجد و منع قانونی مانند ممنوعیت تجارت در موضوع مضاربه یا منع از سفر در اجاره وسایل حمل و نقل. به صورت کلی، تمام ممنوعیت‌های ناشی از تصمیم قانون‌گذار و سایر مراجع ذی‌صلاح حکومتی و قضایی را در ذیل این طبقه می‌توان گنجاند.

چهارم: وقایع و حوادث خاص اجتماعی: حوادثی مانند جنگ، غارت، اشغال و ترس عمومی و به صورت کلی، تمامی حوادث سیاسی مثل آشوب و انقلاب‌ها و تحریم اقتصادی، با احراز شرایطی در این طبقه قابل بررسی است.

پنجم: وضعیت خاص یکی طرفین قرارداد: وضعیتی مثل بیماری عامل یا مضارب که باعث عجز وی از انجام عمل شود یا بیماری مستأجر در برخی موارد خاص یا حتی عذر شرعی بانوان که در مورد سوم مطرح گردید، در اینجا نیز قابل بررسی است. لذا هرچند در فقه، نظریه عامی در این خصوص ملاحظه نگردید، ولی با جمع‌آوری و طبقه‌بندی مصادیق پراکنده مذکور، تحت عنوان «اسباب خارجی» که حصری نبوده و خصوصیتی نیز ندارند، می‌توان گفت: این نظریه قدمتی به قدمت تاریخ فقهات داشته و طیف گسترده‌ای از اسبابی را که وقوع آن خارج از اراده طرفین قرارداد است، شامل می‌گردد.

در فقه صراحتهً اوصاف «اسباب خارجی» مورد بررسی قرار نگرفته است، لکن برخی نویسندگان حقوقی معتقدند: برای این که قوه قاهره یا فورس‌ماژور مؤثر تلقی گردد، باید غیر قابل دفع و غیر قابل پیش‌بینی و خارجی باشد (صفایی، ۱۳۶۴، ص ۱۱۸؛ کاتوزیان، ۱۳۹۴، ج ۴، ص ۱۸۲). با بررسی مصادیق فوق‌الذکر می‌توان گفت: وجه اشتراک تمام آن‌ها این است که حادثه یا مانع، نباید منتسب به اراده متعهد باشد، لذا شرط خارجی بودن حادثه یا مانع عملاً مفروض تلقی شده است. در خصوص غیر قابل پیش‌بینی بودن نیز هرچند در فقه صراحتهً از آن صحبتی به میان نیامده است، ولی اگر این اسباب خارجی، قابل پیش‌بینی باشد یا نمی‌توان طرفین را دارای اراده جازم جهت متعهد ساختن خود در ذیل یک قرارداد دانست، یا می‌توان گفت: متعهد با علم به موضوع، اجرای آن را علی‌رغم وقوع حدوث سبب خارجی تضمین نموده، و در صورت تخلف، مسئول خسارات وارده است. در خصوص غیر قابل اجتناب بودن اسباب خارجی نیز می‌توان گفت: در صورتی که بتوان از وقوع حادثه جلوگیری یا آن را دفع نمود و متعهد چنین ننماید، طبق قاعده اقدام (عمید زنجانی، ۱۳۹۳، ص ۹۴) علیه خود اقدام نموده است و با توجه به اصل لزوم (عمید زنجانی، ۱۳۹۳، ص ۱۹۰) ناچار از اجرای مفاد قرارداد یا جبران خسارت وارده است. لذا از لحاظ فقهی نیز غیر قابل اجتناب و غیر قابل پیش‌بینی و خارجی بودن اسباب مذکور می‌تواند به عنوان اوصاف اسباب خارجی، مورد تأیید قرار گیرد.

حال با توجه به نکات فوق نوبت به پاسخ این سؤال است که آیا شیوع بیماری‌ای پاندمیک مانند کووید-۱۹ می‌تواند از مصادیق اسباب خارجی باشد؟ در پاسخ باید گفت

برخی از شعب دادگاه‌ها، ماهیت پدیده فوق را بر اساس فورس‌ماژور یا قوه قاهره تحلیل نموده‌اند. به عنوان نمونه، شعبه ۱۳ دادگاه تجدیدنظر استان خراسان رضوی حسب دادنامه شماره ۱۴۰۰/۲۵۳۹۰۰۰۲۳۴۶۵۱۵ مورخ ۱۴۰۰/۰۳/۰۶ چنین استدلال نموده است: «... به علت شیوع ویروس کرونا که نوعی قوه قاهره محسوب شده و خارج از اختیار طرفین بوده و مستأجر اختیار و اقتداری در دفع وضعیت پیش آمده نداشته و موضوع مشمول مواد ۲۲۷ و ۲۲۹ قانون مدنی بوده است...» یا همین شعبه در دادنامه شماره ۱۴۰۰/۲۵۳۹۰۰۰۷۰۳۸۸۶۶ مورخ ۱۴۰۰/۰۷/۰۱ استدلال نموده است: «... با عنایت به این که ویروس کرونا یک عامل خارجی و غیر قابل پیش‌بینی و غیر قابل رفع و اجتناب بوده که در فورس‌ماژور بودن و غیر قابل دفع و اجتناب بودن آن در این باب نباید تردید نمود...». برخی حقوق‌دانان نیز شیوع بیماری ساری در یک محل را از مصادیق فورس‌ماژور یا مانع عمومی تلقی نموده‌اند (کاتوزیان، ۱۳۹۴، ج ۴، ص ۱۸۸؛ امامی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۸۵). همچنین در بند «م» ماده ۲۸ قانون الحاق برخی مواد به قانون تنظیم بخشی از مقررات مالی دولت مصوب ۱۳۹۳ که اشعار می‌دارد: «... حوادث غیرمترقبه از جمله سیل، زلزله، ... و بیماری‌های همه‌گیر انسانی و دامی و حیات وحش...»، قانون‌گذار نیز بیماری همه‌گیر انسانی که بیماری پاندمیک مصداق‌آلای آن است را به عنوان حادثه غیرمترقبه مورد شناسایی قرار داده است. چنان‌که گفته شد، با کمی تسامح اصطلاح فورس‌ماژور، قوه قاهره و حادثه غیرمترقبه که در آرا و قانون فوق‌الذکر به آن اشاره شده، در یک معنا به کار رفته است.

گفتنی است گاهی دولت‌ها برای کنترل شیوع بیماری پاندمیک، با تصویب مقررات و مصوباتی، اقدام به محدود نمودن برخی فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی می‌نمایند. مصوبات مزبور ممکن است بر اجرای تعهدات قراردادی مؤثر باشد. در این راستا برخی معتقدند حتی اگر نفس کرونا از مصادیق فورس‌ماژور نباشد، شرایط ایجادشده دولت‌ها از مصادیق فورس‌ماژور است (قنوتی، ۱۳۹۹، ص ۱۲؛ جواهری محمدی، ۱۳۹۹، ص ۳۶). برخی نیز به طور کلی، دستورهای قضایی و دولتی را از مصادیق حوادث خارجی یا فورس‌ماژور دانسته‌اند (کاتوزیان، ۱۳۹۴، ج ۴، ص ۱۹۰؛ شعبانی؛ حاجی‌محمدی، ۱۳۹۳، ص ۱۲۴). لذا در این فرض، هرچند اجرای تعهد عملاً ممکن است، ولی تمام قواعد مربوط به تعذر واقعی در

تعذر قانونی جاری است (امینی؛ باستانی نامقی، ۱۳۹۹، ص ۱۹۱). در رویه قضایی نیز شعبه ۱۳ تجدیدنظر استان خراسان رضوی در این خصوص حسب دادنامه شماره ۱۴۰۰۲۵۳۹۰۰۷۰۳۸۸۶۶ مورخ ۱۴۰۰/۷/۱ چنین استدلال نموده است: «تصمیمات حاکمیتی که از سوی ستاد ملی مبارزه با کرونا اتخاذ می‌شود در جهت پیشگیری از شدت آن می‌باشد و این امر خارج از یک عذر خاص که منتسب به فعل موجر و یا مستأجر است می‌باشد...».

از حیث فقهی نیز با توجه به نظریه ارائه شده در خصوص اسباب خارجی می‌توان گفت: شیوع بیماری پاندمیک به عنوان یک پدیده بهداشتی، باعث ایجاد ترس عمومی در ابتلا و احتمالاً فوت ناشی از آن می‌گردد، لذا منطبق با طبقه حوادث خاص اجتماعی است. همچنین اگر مصوبات دولت‌ها جهت کنترل و پیشگیری از این گونه بیماری‌ها مؤثر در اجرای قراردادها تلقی گردد، این گونه ممنوعیت‌ها نیز در ذیل موانع شرعی و قانونی، قابل بررسی است. لذا در هر دو فرض مذکور، شیوع بیماری پاندمیک با احراز شرایط مربوط، از حیث فقهی و حقوقی از اسباب خارجی تلقی می‌گردد. رویه برخی دادگاه‌ها به شرح پیش گفته نیز این استنباط را مورد تأیید قرار می‌دهد.

۲. تأثیر شیوع بیماری پاندمیک به عنوان مصداق از اسباب خارجی بر اجرای تعهدات قراردادی و بررسی علل آن

حدوث یک سبب خارجی مانند شیوع بیماری پاندمیک کرونا نمی‌تواند به صورت مطلق بر تمام قراردادها مؤثر باشد. بر فرض مؤثر بودن نیز نمی‌توان تأثیر آن را در تمام قراردادها یکسان دانست. بنابراین ابتدا اثر شیوع بیماری کووید-۱۹ بر قراردادها تبیین می‌شود و سپس علل تأثیر اسباب خارجی بر قراردادها بررسی خواهد گردید تا بتوان در مرحله بعد وضعیت حقوقی قرارداد متأثر از کرونا را مطالعه نمود.

۲.۱. میزان و نحوه تأثیر شیوع بیماری پاندمیک بر اجرای تعهدات قراردادی

تأثیر شیوع بیماری کرونا بسته به نوع و شرایط قرارداد متفاوت است، گاه ممکن است باعث غیر قابل اجرا شدن قرارداد گردد (تعذر) و گاهی هرچند اجرای تعهد امکان‌پذیر است، ولی اجرای آن به نحو تحمل‌ناپذیری دشوار می‌گردد (تعسر). در این راستا برخی

دادگاه‌ها شیوع بیماری کووید-۱۹ را تحت عنوان فورس‌ماژور و تغییر شرایط و اوضاع و احوال مورد بررسی قرار داده‌اند. برای مثال، در دادنامه ۹۹۰۹۹۷۷۵۷۵۶۰۱۴۶۲ مورخ ۱۳۹۹/۱۰/۱۸ شعبه ۶ دادگاه عمومی حقوقی مشهد آمده است: «با توجه به شرایط موجود و وضعیت فورس‌ماژور حاکم بر جامعه به جهت انتشار ویروس کرونا و افزایش گزاف و سنگین قیمت‌ها...». گاه بین شرایط و حالات مختلف تفکیک صورت پذیرفته است. به طور مثال، حسب نظریه شماره ۷/۹۹/۳۰۰ مورخ ۱۳۹۹/۶/۳ اداره کل حقوقی قوه قضائیه آمده است: «اولاً به نحو اطلاق نمی‌توان شیوع بیماری کرونا و اجرای طرح فاصله‌گذاری اجتماعی و آثار آن بر اجرای تعهدات قراردادی را مشمول عنوان و نهاد فورس‌ماژور دانست، به نحوی که بر حسب نوع و ماهیت قراردادهای و شروط ضمن آن، وضعیت متفاوت است که احراز آن مستلزم رسیدگی قضایی است». این نظریه با کمی اغماض، همان تفکیک بین وجود یک سبب خارجی که در اینجا شیوع بیماری کروناست، با تأثیر آن بر قراردادهای را نشان می‌دهد.

گفتنی است گاه وجود سبب خارجی باعث رونق برخی مشاغل و قراردادهای مرتبط با آن می‌گردد. به عنوان نمونه، در اثر شیوع بیماری کرونا بسیاری از مشاغل فعال در حوزه بهداشتی و قراردادهای مرتبط با آن از رونق خوبی برخوردار گردیدند. بنابراین بعد از احراز سبب خارجی، بسته به نوع و شرایط قرارداد، باید دید آیا سبب خارجی بر آن مؤثر بوده است یا خیر؟ برای مثال، شعبه ۱۸ دادگاه عمومی حقوقی مشهد حسب دادنامه شماره ۹۹۰۹۹۷۷۵۷۶۸۰۱۶۳۱ مورخ ۱۳۹۹/۱۲/۲۳ در خصوص دعوی فسخ قرارداد اجاره یک مغازه با این استدلال «...نظر به این که عقد اجاره پنج‌ساله بوده و شرایط سخت کرونایی مقطعی بوده و در حال حاضر اکثریت شهرهای کشور وضعیت روال عادی پیدا کرده است...» اقدام به رد دعوی فسخ اجاره نموده است. در جمع‌بندی این قسمت می‌توان گفت: بعد از احراز وجود سبب خارجی، مؤثر بودن یا نبودن آن بر قرارداد و همچنین میزان و نوع تأثیر آن را بسته به نوع و شرایط هر قرارداد، باید به صورت خاص بررسی کرد.

۲.۲. علل تأثیر اسباب خارجی بر اجرای تعهدات قراردادی

یکی از سؤالات این پژوهش این است که به چه علتی یک سبب خارجی بر اجرای

قرارداد مؤثر واقع می‌گردد؟ بررسی علل تأثیر اسباب خارجی که در برخی مصادیق جزئی بیان شده، کمک شایانی به استخراج ضابطه‌ای عام در این خصوص می‌نماید. در صورت استخراج چنین ضابطه‌ای، از آن می‌توان برای تشخیص مؤثر بودن شیوع بیماری پاندمیک بر اجرای تعهدات قراردادی و تبیین وضعیت حقوقی قرارداد متأثر از آن استفاده نمود.

فقه‌ها در ضمن بررسی تأثیر حدوث برخی اسباب خارجی، گاه علت تأثیر این اسباب را در ضمن مصادیق جزئی مطرح نموده‌اند. با کمی تسامح علل تأثیر اسباب خارجی، در کتب فقهی را می‌توان به شرح ذیل تقسیم و تحلیل نمود:

۲-۲-۱. منتفی شدن موضوع قرارداد

برخی از فقها علل تأثیر اسباب خارجی را بر مبنای از بین رفتن موضوع یا عدم تحقق یکی از عوضین یا عدم مالکیت توجیه نموده‌اند. در این راستا برخی فقها معتقدند: تعذر عمل در مزارعه باعث از بین رفتن یکی از عوضین است، همچنان‌که تعذر عمل در عقد اجاره اشخاص، مؤثر است (حکیم، ۱۴۱۶، ج ۱۳، ص ۸۴). در خصوص علت تأثیر عذر عام در عقد اجاره، برخی معتقدند: به علت عدم امکان استیفای از عین مستأجره، عذر عام به منزله تلف است (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۵۹۳؛ مرعشی نجفی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۴۰). برخی دیگر معتقدند: عذر عام در اجاره، باعث عدم تحقق معاوضه به دلیل عدم وجود منفعت در مقابل عوض دیگر می‌شود (سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۱۹، ص ۷۷ تا ۷۸). برخی دلیل تأثیر وقوع عذر عام را در قالب عدم مالکیت منفعت توجیه نموده‌اند (اصفهانی، ۱۴۰۹، ص ۲۶۸). برخی آن را شبیه موردی می‌دانند که منفعت از ابتدا قابلیت تحقق در خارج را نداشته و از آغاز در مالکیت موجر نبوده تا آن را به مستأجر تملیک کند (خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۸۸؛ خویی، بی‌تا، ص ۱۹۱ تا ۱۹۲). وجه مشترک تمام علل تأثیر اسباب خارجی یادشده، بر مبنای از بین رفتن موضوع یا عدم تحقق یکی از عوضین یا عدم مالکیت توجیه شده است که به جهت اختصار و با کمی تسامح از آن، تحت عنوان «منتفی شدن موضوع قرارداد» یاد خواهد شد.

۲-۲-۲. از بین رفتن امکان استفاده مطلوب از موضوع قرارداد

برخی فقها علل تأثیر اسباب خارجی را بر اساس عدم قابلیت یا عدم امکان استفاده از

موضوع قرارداد یا عدم مرغوبیت آن توجیه نموده‌اند. در این راستا برخی معتقدند: در عقد مزارعه، در صورت به وجود آمدن مانعی مانند قطع آب یا آب‌گرفتگی زمین، علت مؤثر بودن آن بر سرنوشت قرارداد، عدم قابلیت زمین برای زرع مورد نظر است (جزیری؛ غروی؛ مازح، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۳۱؛ سیستانی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۱۰۸؛ سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۲۰، ص ۹۱). برخی علت را عدم امکان بهره‌مندی از زمین مورد مزارعه عنوان نموده‌اند (بصری بحرانی، ۱۴۱۳، ج ۵، ص ۲۶۵). برخی در عقد اجاره، علت مؤثر بودن اسباب خارجی را عدم مرغوبیت منفعت جهت تملیک آن عنوان نموده و به‌عنوان مثال گفته‌اند: در صورت مسدود شدن راه بین دو شهر، چون حیوان چهارپا قادر به عبور از آن نیست، لذا منفعت آن را نمی‌توان به اجاره داد (طباطبایی قمی، ۱۴۲۳، ص ۷۹). در اینجا نیز علل مربوط به تأثیر اسباب خارجی بر اجرای تعهدات قراردادی، بر مبنای عدم قابلیت یا عدم مرغوبیت یا عدم امکان استفاده از موضوع قرارداد است که به جهت اختصار تحت عنوان «از بین رفتن امکان استفاده مطلوب از موضوع قرارداد» یاد خواهد شد. تفاوت بین علل مبتنی بر «منتفی شدن موضوع قرارداد» با علل مبتنی بر «از بین رفتن امکان استفاده مطلوب از موضوع قرارداد»، در این است که طرف‌داران گروه اخیر، قائل به منتفی شدن موضوع نیستند، بلکه معتقدند سبب خارجی صرفاً امکان استفاده مطلوب از موضوع قرارداد را از بین می‌برد.

در رویه قضایی نیز بررسی علل تأثیر برخی از اسباب خارجی، برای حل اختلاف دعاوی مربوط به شیوع بیماری پاندمیک قابل مشاهده است. به طور مثال، شعبه ۱۳ دادگاه عمومی حقوقی مشهد حسب دادنامه شماره ۱۴۰۰۲۵۳۲۰۰۰۲۳۲۹۶۰۶ مورخ ۱۴۰۰/۳/۵ در خصوص احراز انفساخ قرارداد اجاره یک مهمان‌پذیر در اطراف حرم امام رضا(ع) به علت شیوع کرونا چنین استدلال نموده است. «...رابعاً: با توجه به این‌که اجاره عقدی است که به موجب آن مستأجر مالک منافع عین می‌شود و از حقوقی عینی محسوب می‌شود و مستأجر باید بتواند از عین مستأجره استفاده مطلوبه را بنماید و مستفاد از متون فقهی و نیز مواد ۴۷۸ و ۴۷۹ و ۴۸۰ و ۴۸۱ از قانون مدنی آنچه موجب و علت فسخ یا انفساخ و یا بطلان عقد اجاره عنوان شده عبارت است از نقصان منفعت یا صعوبت در انتفاع و یا عدم استیفا و استفاده از منفعت از عین مستأجره، بنابر این علت حکم به فسخ یا بطلان و انفساخ تصریح شده و درباره احکام مذکور نص داریم که علت

حکم از آن نص استفاده می‌شود، لذا با توجه به مطالب مشروح، اگر علت حکم مصرح و منصوص باشد، در این صورت، در موردی که حکمش مسکوت است می‌توان از اتحاد طریق یا وحدت ملاک اصطلاحی آن حکم استفاده نمود و همان علت را در مورد مسکوت عنه جاری کرد و این یک نوع قیاس منصوص العله محسوب و نزد قاطبه فقهاء عظام حجیت دارد...» یا شعبه ۱۳ تجدیدنظر استان خراسان رضوی حسب دادنامه شماره ۱۴۰۰۲۵۳۹۰۰۰۷۰۳۸۸۶۶ مورخ ۱۴۰۰/۷/۱ چنین استدلال نموده است: «... از طرفی جمعی از فقهای عظام عذری را عام می‌دانند که آن عذر سبب شود عین مستأجره از قابلیت استیفای منافع خارج شود و قاعده عسر و حرج و قاعده لاضرر دلیل بر این منظور است که مستأجر استفاده مطلوب و کمال انتفاع از عین مستأجره را ببرد... لذا به لحاظ ادامه وجود این ویروس باید آن را برای مستأجر در عدم کسب منفعت مقصود از عقد اجاره دانست...». استدلال‌های مذکور، کوششی قابل تحسین در جهت استفاده از قابلیت‌های فقهی - حقوقی موجود و بررسی علل تأثیر اسباب خارجی، برای تعیین تکلیف وضعیت قراردادهای متأثر از شیوع بیماری پاندمیک است.

حال در مقام استخراج ضابطه‌ای عام در خصوص علت تأثیر اسباب خارجی بر اجرای تعهدات قراردادی می‌توان گفت: اگر اسباب خارجی منتهی به «منتفی شدن موضوع قرارداد» یا «از بین رفتن امکان استفاده مطلوب از موضوع قرارداد» گردد، می‌توان آن سبب خارجی را مؤثر بر اجرای تعهدات قراردادی دانست. در پاسخ به پرسش مرتبط با موضوع پژوهش مبنی بر این که آیا شیوع بیماری پاندمیک می‌تواند مشمول نظریه و ضابطه استخراجی فوق گردد؟ می‌توان گفت: با توجه به این که شیوع بیماری پاندمیک به عنوان یک سبب خارجی پذیرفته شد و از آنجا که در برخی قراردادهای متأثر از بیماری پاندمیک این علل (منتفی شدن موضوع قرارداد یا از بین رفتن امکان استفاده مطلوب از موضوع قرارداد) قابل مشاهده است، لذا می‌توان آن را به عنوان یک سبب خارجی مؤثر بر اجرای قرارداد تلقی نمود.

باید توجه داشت که تأثیر علت خارجی، امری خلاف اصل بوده و باید به اثبات برسد. بنابراین صرف تأثیر جزئی که عرفاً قابل اغماض باشد، نمی‌تواند مستندی برای توسل به آن و رهایی از اجرای تعهدات قراردادی باشد. در این راستا شعبه ۱۳ دادگاه

عمومی حقوقی مشهد در مقام تجدیدنظر نسبت به رأی شورای حل اختلاف مبنی بر صدور حکم بر فسخ قرارداد اجاره به علت شیوع بیماری کرونا، حسب دادنامه شماره ۹۹۰۹۹۷۷۵۸۰۵۰۰۳۰۱ مورخ ۱۳۹۹/۹/۱۰ چنین استدلال نموده است: «با عنایت به این که شغل مستأجر، فروشنده‌گی شال و روسری (پوشاک و البسه) می‌باشد و ممانعتی از فعالیت کسی وی ایجاد نشده و قابلیت عین مستأجره برای استیفاء منفعت از بین نرفته، فقط شرایط خاص مانع بهره‌وری کامل و کمال انتفاع از عین مستأجره شده و چنین امری مجوزی برای فسخ یا بطلان قرارداد اجاره از سوی مستأجر نیست، لذا دادگاه مستنداً به مواد ۲ و ۳۵۸ قانون آیین دادرسی در امور مدنی دادنامه معترض‌ عنه را نقض و قرار رد دعوا صادر و اعلام می‌دارد».

۳. وضعیت حقوقی ناشی از تأثیر شیوع بیماری پاندمیک بر قرارداد

در خصوص قراردادهای متأثر از شیوع کرونا، وضعیت‌های حقوقی گوناگونی از جمله بطلان، انفساخ، فسخ و... قابل طرح و بررسی است که بعضاً در رویه قضایی نیز مشاهده می‌شود. در ادامه، به تحلیل وضعیت‌های مزبور با تکیه بر موارد مشابه در فقه و نیز آرای دادگاه‌ها پرداخته خواهد شد.

۳-۱. بطلان

بطلان یکی از ضمانت‌اجراهایی است که در خصوص برخی قراردادهای متأثر از اسباب خارجی مطرح می‌گردد. در همین راستا تعبیر بطلان در مورد تأثیر معاذیر عام و موارد مشابه در متون فقهی دیده می‌شود. به عنوان نمونه، در عقد مزارعه، در صورت بروز عذر عام، اکثر فقیهان آن را کاشف از بطلان مزارعه دانسته‌اند (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۷۱۴ تا ۷۱۵؛ روحانی قمی، ۱۴۱۲، ج ۱۹، ص ۱۹۵؛ مرعشی نجفی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۹۴؛ جزیری؛ غروی؛ مازح، ۱۴۱۹، ج ۳، ص ۳۱؛ سیستانی، ۱۴۲۲، ص ۳۴۰؛ سیستانی، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۱۴۹؛ بصری بحرانی، ۱۴۱۳، ج ۵، ص ۲۶۵؛ اشتهاردی، ۱۴۱۷، ج ۲۸، ص ۲۴۷؛ حکیم، ۱۴۱۶، ج ۱۳، ص ۸۴). در عقد مساقات نیز به وجود آمدن مانع عام موجب بطلان است (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۹، ج ۵، ص ۳۵۸؛ سیستانی، ۱۴۲۲، ص ۳۴۶؛ حکیم، ۱۴۱۶، ج ۱۳، ص ۱۷۱؛ مرعشی نجفی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۱۰۳). در عقد مضاربه برخی معتقدند: اگر عامل در اثناء مدت به علت بیماری عاجز گردد، ظاهر در بطلان

مضاربه است (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۶، ص ۳۶۰؛ بحر العلوم، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۹۶؛ سیفی مازندرانی، ۱۴۲۷، ص ۴۰؛ بجنوردی، ۱۴۱۹، ج ۵، ص ۲۷۳؛ خمینی، بی تا، ج ۱، ص ۶۰۸). در عقد اجاره نیز برخی ضمن تفکیک بین عذر عام و خاص معتقدند: معاذیر عام باعث بطلان عقد اجاره است (خمینی، بی تا، ج ۱، ص ۵۷۷؛ اصفهانی، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۹۹؛ طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۵۹۴؛ اصفهانی، ۱۴۰۹، ص ۲۶۸؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۸۸؛ خویی، بی تا، ص ۱۹۱ تا ۱۹۲؛ طباطبایی قمی، ۱۴۲۳، ص ۷۹؛ بصری بحرانی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۲۸۵؛ مرعشی نجفی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۴۰؛ سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۱۹، ص ۷۷ تا ۷۸؛ مغنیه، ۱۴۲۱، ج ۴، ص ۲۶۹). در عذر خاص نیز به اعتقاد برخی، اگر شرط مباشرت در استفاده از عین مستأجره به صورت قید عقد باشد، عقد اجاره باطل است (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۵۹۴؛ اصفهانی، ۱۴۰۹، ص ۲۶۸؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۸۸؛ خویی، بی تا، ص ۱۹۱ تا ۱۹۲؛ مرعشی نجفی، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۴۰). به تعبیر برخی نیز در صورتی که قید مباشرت به نحو وحدت مطلوب باشد، عقد باطل است (حکیم، ۱۴۱۶، ج ۱۲، ص ۵۸؛ سبزواری، ۱۴۱۳، ج ۱۹، ص ۷۷؛ بصری بحرانی، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۲۸۵ تا ۲۸۶). در مقام تحلیل وضعیت یادشده، به نظر می‌رسد اصطلاح «بطلان» در معنای عام خود به کار رفته است، زیرا بطلان نزد فقها شامل انفساخ و بطلان ابتدایی است (نک: محقق داماد، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۱۴۰؛ قبولی درافشان؛ محسنی، ۱۳۹۱، ص ۳۸). در همین راستا نیز برخی نویسندگان منظور از بطلان در عقد مزارعه را همان انفساخ دانسته‌اند (زنگنه شهرکی؛ حسین پور، ۱۴۰۰، ص ۱۷۸)، زیرا اگر منظور بطلان ابتدایی باشد، به طور مثال، باید دید عامل در مزارعه و مساقات نیز دید ضمانی تلقی گردد، درحالی که برخی در وضعیت فوق، نه تنها عامل را ضامن ندانسته‌اند، بلکه با استناد به اصل احترام عمل مسلمان که با اذن انجام شده است، وی را مستحق اجرت‌المثل عمل انجام شده می‌دانند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۷، ص ۷۶). برخی نویسندگان ضمن قبول نظریه انفساخ معتقدند: صحت عقد قبل از حدوث مانع عمومی، صوری نبوده و صحت آن واقعی است و چون موجب انفساخ بعداً حادث شده و امر متأخر نمی‌تواند در امر مقدم تأثیر نماید، لذا قابلیت تبدیل عقد صحیح به باطل را ندارد (امامی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۸۵). لذا در اینجا باید قائل به معنای عام اصطلاح «بطلان» بود و آن را حمل بر انفساخ نمود.

در رویه قضایی شعبه ۳۹ دادگاه عمومی حقوقی مشهد حسب دادنامه شماره

۹۹۰۹۹۷۷۵۷۸۹۰۰۸۷۶ مورخ ۱۳۹۹/۷/۲۷ در خصوص دعوی احرار ابطال قرارداد اجاره یک هتل آپارتمان که در تاریخ ۱۳۹۸/۱۱/۱ به مدت یک سال منعقد گردیده بوده است و موعد تحویل آن ۱۰ روز بعد بوده، چنین رأی صادر نموده است: «... در زمان قرارداد و تحویل آپارتمان، کرونا شیوع داشته است و در حقیقت، [برای] خواهان‌ها از ابتدا [تحویل] به ایشان امکان انتفاع وجود نداشته است، لذا خواسته را وارد دانسته و با استناد به مواد ... و ۴۶۶ و ملاک ماده ۴۸۱ از قانون مدنی حکم به احرار بطلان اجاره‌نامه شماره ۰۹۲۶۲۹۱ مربوط به هتل آپارتمان م. ا صادر می‌نماید». چنان‌که گفته شد: بین حدوث یک سبب خارجی و مؤثر بودن آن باید قائل به تفکیک شد. در رأی فعلی هرچند در تاریخ انعقاد قرارداد، بیماری کرونا در برخی کشورهای دیگر آغاز شده بود، اما تاریخ اعلام رسمی مشاهده اولین مبتلایان در ایران، مربوط به یک ماه بعد، یعنی ۳۰ بهمن ۱۳۹۸ بوده است (خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۱۴۰۳). و تا آن زمان و حتی مدتی بعد از آن، تمام فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی و خدماتی، طبق روال عادی در حال انجام بوده و با اعمال تدبیری برخی از محدودیت‌های حاکمیتی، بعضی فعالیت‌های خدماتی از جمله خدمات گردشگری تحت تأثیر آن قرار گرفت. لذا علی‌رغم شیوع بیماری کووید-۱۹ در اثنای مدت قرارداد اجاره، از آنجاکه علت مذکور از ابتدای انعقاد قرارداد بر اجرای آن مؤثر نبوده است، استدلال دادگاه مبنی بر بطلان اجاره از تاریخ انعقاد آن، مخدوش بوده و دادگاه می‌بایست از تاریخی که شیوع این بیماری باعث عدم امکان فعالیت هتل موضوع اجاره گردیده است، حکم بر انفساخ یا بطلان قرارداد نسبت به آینده صادر می‌نمود.

در مقام جمع‌بندی این قسمت می‌توان گفت: در صورت مؤثر بودن شیوع بیماری پاندمیک بر قرارداد، دلیلی بر بطلان قرارداد از ابتدا وجود ندارد، لذا ضمانت اجرای بطلان از حیث فقهی و حقوقی نمی‌تواند ضمانت اجرای صحیحی باشد، مگر این‌که در عقود مستمر مثل اجاره، قائل به تجزیه عقد بوده و بطلان را ناظر به زمان بعد از حدوث سبب خارجی دانسته و قبل از آن، عقد صحیح تلقی شود که در این فرض نیز از حیث اثر، هیچ تفاوتی بین بطلان با انفساخ وجود ندارد.

۲.۳. انفساخ

صرف نظر از مواردی که فقها ضمانت اجرای حاکم بر حدوث سبب خارجی را بطلان اعلام نموده و گفته شده است منظور از «بطلان» همان «انفساخ» است، برخی از فقها صراحتاً حدوث عذر عام را باعث انفساخ عقد مزارعه دانسته (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۷۲۶؛ خمینی، بی تا، ج ۱، ص ۶۳۷؛ گلپایگانی، ۱۴۱۳، ج ۲، ص ۵۳) و برخی همین حکم را در عقد مساقات جاری شمرده‌اند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۷، ص ۷). کمالین که به اعتقاد برخی، عقد مضاربه از حین حدوث عجز، منفسخ می‌گردد (وحید خراسانی، ۱۴۲۸، ج ۳، ص ۱۴۶؛ طاهری، ۱۴۱۸، ج ۴، ص ۲۷۸). برخی نویسندگان حقوقی نیز اثر وضعی قوه قاهره پس از انعقاد قرارداد را انفساخ قرارداد دانسته‌اند (حاتمی؛ رودیجانی، ۱۳۸۷، ص ۷۰ تا ۷۱).

در رویه قضایی نیز شعبه ۱۳ دادگاه عمومی حقوقی مشهد، حسب دادنامه شماره ۱۴۰۰۲۵۳۲۰۰۲۳۲۹۶۰۶ مورخ ۱۴۰۰/۳/۵ در خصوص دعوی احراز انفساخ قرارداد اجاره یک مهمان‌پذیر، به علت شیوع کرونا، با استناد به برخی قواعد و متون فقهی و مواد قانون مدنی چنین رأی صادر نموده است: «...دادگاه خواسته خواهان را موجه و وارد تشخیص و مستند به مواد فوق‌الذکر و ماده ۱۹۸ از قانون آئین دادرسی حکم به اثبات انفساخ عقد اجاره موضوع قرارداد مورخ ۹۸/۹/۲۴ از تاریخ ۹۹/۱۲/۱ اعلام می‌دارد...». نکته قابل تأمل، صدور حکم بر اثبات انفساخ قرارداد از تاریخ ۱۳۹۹/۱۲/۱ است، زیرا دادگاه در این خصوص استدلال خاصی ننموده و علت انتخاب چنین تاریخی را مشخص نکرده است. به احتمال قوی، در ذکر تاریخ، سهو قلم رخ داده است و منظور ۱۳۹۸/۱۲/۱ یعنی روز بعد از تأیید رسمی مشاهده اولین مورد ابتلا به کرونا در ایران بوده است. در این خصوص نیز گفته شد: صرف شیوع یک بیماری نمی‌تواند دلیلی بر مؤثر بودن آن بر اجرای تعهدات قراردادی باشد، بلکه زمانی این سبب خارجی، مؤثر تلقی می‌گردد که مانع انتفاع از عین مستأجره گردد. لذا در این خصوص استدلال دادگاه مخدوش است و شایسته بود دادگاه با استعلام از مراجع ذی‌ربط، مثل اتحادیه مربوطه، تاریخی که عملاً شیوع بیماری باعث عدم امکان جذب مسافر توسط مهمان‌پذیر بوده را به عنوان تاریخ انفساخ قرارداد اعلام می‌نمود. در این صورت رأی صادره با مبانی فقهی و قانونی سازگارتر به نظر می‌رسید.

چنان که گفته شد، با استناد به اصل صحت قراردادها، دلیل بر بی اعتباری قرارداد قبل از حدوث مانع و سبب خارجی وجود ندارد و پس از آن می تواند به عنوان یک عذر موجه تلقی و باعث انحلال قرارداد گردد. به نظر می رسد طرف داران این ضمانت اجرا، با استناد به «منتفی شدن موضوع قرارداد» یا «عدم امکان استفاده مطلوب از موضوع قرارداد» حکم بر انحلال قهری قرارداد در قالب «انفساخ» داده اند.

ضمانت اجرای انفساخ دارای این مزیت است که اراده طرفین در تحقق آن نقشی ندارد و احراز آن به صرف اثبات شیوع بیماری پاندمیک (سبب خارجی) و مؤثر بودن آن بر اجرای تعهدات قراردادی، ممکن خواهد بود. اما در مقابل، دارای این ایراد است که در برخی قراردادها، هرچند ممکن است در بازه زمانی شیوع بیماری پاندمیک تا کنترل آن، امکان استفاده از موضوع قرارداد وجود نداشته باشد، اما پس از آن، امکان استفاده از آن وجود دارد و ادامه حیات قرارداد در طولانی مدت می تواند همچنان به نفع متضرر از شیوع بیماری کرونا باشد و انفساخ قرارداد، باعث تضییع بیشتر وی گردد. البته در اینجا نیز باید نوع و شرایط قرارداد مورد توجه قرار گیرد، به خصوص در قراردادهای کوتاه مدت که احتمال کنترل بیماری در آن بازه زمانی وجود ندارد یا قراردادهایی که از حیث دخالت عنصر زمان در اجرای آن، رابطه وحدت مطلوب برقرار است، ضمانت اجرای «انفساخ» قابل توجیه است. نظریه شماره ۷/۹۹/۳۰۰ - ۱۳۹۹/۶/۳ اداره کل حقوقی قوه قضائیه در خصوص تأثیر کرونا بر قراردادها نیز مؤید استدلال اخیر است. بر اساس نظریه یادشده: «... در قراردادهای کوتاه مدت از نوع وحدت مطلوب، به سبب بروز این شرایط، قرارداد منعقد منحل می شود».

۳.۳. فسخ

یکی دیگر از ضمانت اجرای قابل طرح در خصوص قراردادهای متأثر از یک عامل خارجی، ایجاد حق فسخ است. در این خصوص بعضی از فقها در صورت تعذر تسلیم میع در بیع سلم در موعد مقرر، خریدار را مخیر بین فسخ یا صبر تا زمان حصول و امکان تحویل میع دانسته اند (عاملی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۴۲۳؛ حلی «ب»، ۱۴۱۳، ج ۵، ص ۱۴۶؛ حلی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۱۳۵؛ حلی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۴۷؛ خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۳۲۳؛ کاشف الغطاء، ۱۴۲۳، ج ۳،

ص ۱۳۶؛ نجفی، ۱۴۲۲، ص ۲۹۴؛ حلی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۷۷؛ طباطبایی حائری، ۱۴۱۸، ج ۹، ص ۱۳۹؛ آبی فاضل، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۵۲۷؛ روحانی قمی، ۱۴۱۲، ج ۱۸، ص ۲۸۳. در اینجا تعدر ممکن است ناشی از یک سبب خارجی بوده و مشمول حکم فوق گردد. برخی فقها در صورت حدوث یک عذر عام در مدت مزارعه، قائل به حق فسخ برای عامل هستند (حلی، ۱۴۱۳ الف، ج ۲، ص ۳۱۲؛ حلی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۱۲۰) و برخی وجود ترس مستأجر در استفاده از عین مستأجره را در شرایطی، باعث ایجاد حق فسخ برای وی دانسته‌اند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۷، ص ۳۱۲). طبق نظر این دسته از فقها، ایجاد حق فسخ، جهت امکان رفع ضرر در قراردادهای متأثر از یک سبب خارجی است.

در رویه قضایی نیز ایجاد حق فسخ در خصوص قراردادهای متأثر از شیوع بیماری کرونا طرف‌دارانی دارد. به‌عنوان نمونه، شعبه ۴۱ دادگاه حقوقی مشهد حسب دادنامه شماره ۹۹۰۹۹۷۷۵۷۹۱۰۱۲۹۸ مورخ ۱۳۹۹/۹/۲۷ در خصوص دعوی فسخ قرارداد اجاره یک واحد اقامتی - مسافرتی به علت شیوع بیماری کرونا، ضمن بیان اثر شیوع این بیماری بر قراردادها و این که مستند قانونی خاصی در این خصوص وجود ندارد و برخی مواد قانون مدنی نیز قابل اعمال نیستند نهایتاً این چنین استدلال نموده است: «... بنابراین صرفاً می‌توان به دو ماده ۴۷۹ و ۴۸۰ استناد نمود که آن‌هم مستوجب حق خیار فسخ خواهد بود... در پرونده حاضر خواهان‌ها در تاریخ ۱۳۹۹/۵/۲۷ مراتب فسخ را به خواندگان اعلام داشته‌اند. لذا دادگاه ضمن پذیرش ادعای خواهان‌ها مستنداً به مواد مذکور و مواد ۲ و ۱۹۸ و ۵۱۵ از قانون آیین دادرسی مدنی حکم به تأیید و احراز فسخ قرارداد مذکور از تاریخ ۱۳۹۹/۵/۲۷ تا پایان قرارداد را صادر و اعلام می‌دارد...». شعبه ۳۰ دادگاه تجدیدنظر استان خراسان رضوی در مقام تجدیدنظر از رأی فوق، حسب دادنامه شماره ۲۲-۱۴۰۳/۳/۱۴۰۲۵۳۹۰۰۲۸۶۱۳۴۸-۱۴۰۳ چنین استدلال نموده است: «استدلال و استنباط دادگاه محترم بدوی را با توجه به وضعیت خاص به‌وجودآمده، بالاخص برای بعضی از مشاغل در ایام کرونایی صحیح تشخیص داده... رأی تجدیدنظرخواسته تأیید می‌گردد». در پرونده‌ای دیگر، شعبه ۱۸ دادگاه عمومی حقوقی مشهد حسب دادنامه شماره ۱۳۹۹/۱۲/۲۳-۹۹۰۹۹۷۷۵۷۶۸۰۱۶۳۱ در خصوص دعوی فسخ اجاره یک باب مغازه فروش فست‌فود، به علت شیوع کرونا، با این استدلال که صرف محدودیت موقتی مربوط

به شغل مذکور نمی‌تواند مستمسکی برای فسخ قرارداد باشد، حکم به رد دعوی فسخ مذکور صادر نمود، ولی شعبه ۱۳ تجدیدنظر استان خراسان رضوی حسب دادنامه شماره ۱۴۰۰/۷/۱ - ۱۴۰۰۲۵۳۹۰۰۰۷۰۳۸۸۶۶ در مقام نقض دادنامه فوق، پس از ذکر شرایط به وجود آمده در اثر شیوع بیماری کرونا و بررسی مباحث مربوط به عذر عام در فقه، نهایتاً چنین استدلال نموده است: «... لذا به لحاظ ادامه وجود این ویروس، باید آن را برای مستأجر، [باعث] عدم کسب منفعت مقصود از عقد اجاره دانست و عذر عام یادشده، ایجاد حق برای مستأجر می‌نماید که ادامه رابطه استیجاری را فسخ نماید، در نتیجه عذر تجدیدنظرخواه را با ادامه وجود ویروس یادشده یک عذر عام دانسته... ضمن قبول تجدیدنظرخواهی و نقض دادنامه تجدیدنظرخواسته حکم به فسخ ادامه رابطه استیجاری از تاریخ ۱۳۹۹/۹/۹ صادر و اعلام می‌گردد».

ایجاد حق فسخ در خصوص قراردادهای متأثر از بیماری پاندمیک نسبت به ضمانت اجرای انفساخ، دارای این امتیاز است که اعمال آن در اختیار ذی نفع بوده و نامبرده بر اساس منافع خود، اقدام به اعمال چنین حقی یا ادامه قرارداد می‌نماید. در قراردادهایی که از حیث نقش عنصر زمان در اجرای آن، دارای تعدد مطلوب است، مانند تعهد پیمانکار به احداث یک ساختمان ظرف یک سال که در صورت تأخیر در اجرای تعهد، اجرای آن همچنان دارای مطلوبیت است (شهیدی، ۱۳۹۱، ص ۵۸)، در صورتی که ادامه حیات قرارداد به علت وقوع یک سبب خارجی، به ضرر متعهدله باشد، ضمانت اجرای «فسخ»، قابل توجیه است. همچنین در صورتی که دشواری اجرا چه به صورت دشواری فیزیکی مانند کمبود نیروی کار برای انجام تعهد یا کمبود مواد اولیه برای ساخت و تحویل موضوع قرارداد و چه دشواری ناشی از افزایش چندین برابری هزینه‌های اجرای تعهد باشد، شاید با احراز شرایطی بتوان از این ضمانت اجرا برای انحلال قرارداد استفاده نمود.

۴.۳. سایر وضعیت‌های حقوقی

در خصوص تأثیر بیماری پاندمیک کرونا در حقوق قراردادها، وضعیت‌ها و احکام دیگری (غیر از فسخ و انفساخ) نیز قابلیت طرح دارند. به عنوان نمونه، یکی دیگر از ضمانت اجراهای حدوث یک سبب خارجی، تعلیق اجرای تعهد است. در قانون مدنی

مقرره‌ای خاص در این زمینه وجود ندارد، ولی در برخی قوانین خاص مانند قانون کار (مواد ۱۶ تا ۲۰) یا قانون حمایت از مصرف‌کنندگان خودرو مصوب ۱۳۸۶ (ماده ۱۶)، به بحث تعلیق اجرای تعهد اشاره شده است. در تعریف آن گفته شده است: «تعلیق اجرای تعهد، ضمانت اجرایی است که با احراز شرایطی، در صورت حادث شدن یک مانع خارجی، اجرای قرارداد را تا زمان رفع مانع، موقتاً متوقف می‌گرداند و پس از آن، قرارداد با تمام آثار به حیات خود ادامه می‌دهد» (تهامی؛ قبولی درافشان؛ محسنی؛ انصاری، ۱۴۰۱، ص ۲۶). برخی معتقدند: اگر فورس‌ماژور موقتی باشد، ممکن است باعث تعلیق اجرای قرارداد تا رفع مانع گردد (صفایی، ۱۳۶۴، ص ۱۳۰؛ کاتوزیان، ۱۳۹۴، ج ۴، ص ۱۷۹؛ شعبانی، ۱۳۸۹، ص ۱۰۵ تا ۱۰۶؛ بادینی؛ صمدی، ۱۳۹۶، ص ۳۴؛ جواهری محمدی، ۱۳۹۹، ص ۳۷). گفته شد: در قانون مدنی مقرره‌ای خاص وجود ندارد و در فقه نیز به این موضوع اشاره نشده است، ولی از آنجا که در صورت تعذر تسلیم مبیع در بیع سلم، خریدار مخیر بین حق فسخ و صبر تا امکان حصول و تحویل مبیع است (عاملی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۴۲۳؛ حلی «ب»، ۱۴۱۳، ج ۵، ص ۱۴۶؛ حلی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۴۷؛ حلی، ۱۴۱۸، ج ۱، ص ۱۳۵؛ خوانساری، ۱۴۰۵، ج ۳، ص ۳۲۳؛ کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۳، ج ۳، ص ۱۳۶؛ حلی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۴۷۷؛ نجفی، ۱۴۲۲، ص ۲۹۴؛ طباطبایی حائری، ۱۴۱۸، ج ۹، ص ۱۳۹؛ آبی‌فاضل، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۵۲۷؛ روحانی قمی، ۱۴۱۲، ج ۱۸، ص ۲۸۳)، شاید با کمی تسامح بتوان این حق صبر را تا حدودی همانند تعلیق اجرای تعهد دانست که در عرض حق فسخ به وجود آمده و امکان استناد به هر یک برای ذی‌نفع وجود دارد. البته «حق صبر» را نباید به منزله اعطای مهلت دانست، چون اگر به منزله اعطای مهلت باشد، باید قائل به سقوط حق فسخ نیز بود، درحالی که ذی‌نفع هر زمان می‌تواند از «حق صبر» منصرف شده و از حق فسخ خویش استفاده نماید. شاید همین موضوع تا حدودی تفاوت بین حق صبر و تعلیق اجرای تعهد نیز باشد، زیرا «تعلیق اجرای تعهد» منوط به اراده طرفین نیست، درحالی که حق صبر منوط به اراده خریدار بوده و هر زمان می‌تواند از آن منصرف گردد. در رویه قضایی برخی دادگاه‌ها به علت عدم وجود مقرره قانونی، این ضمانت اجرا را قابل اعمال ندانسته‌اند. برای مثال، در دادنامه شماره ۱۳۹۹.۹/۲۷ - ۹۹۰۹۹۷۷۵۷۹۱۰۱۲۹۸،

۱. «چنانچه انجام تعهدات عرضه‌کننده به دلیل حوادث غیرمترقبه (غیر قابل پیش‌بینی و غیر قابل رفع) ناممکن باشد، این تعهدات به حالت تعلیق درمی‌آید. مدت تعلیق به دوره ضمانت افزوده می‌شود».

شعبه ۴۱ دادگاه عمومی حقوقی مشهد در خصوص وضعیت قراردادهای متأثر از شیوع بیماری کرونا آمده است: «...هرچند در علم حقوق، راهکارهایی پیش‌بینی شده است، ولی در قانون به آن اشاره نشده است، مانند تعلیق قرارداد برای بخشی از مدت اجاره و نهایتاً تمدید قرارداد به مدت تعلیق شده...». همچنان که ملاحظه می‌گردد، هرچند از لحاظ تئوری و نیز وجود برخی مقررات پراکنده، امکان استناد به نهاد «تعلیق اجرای تعهد» وجود دارد، ولی در رویه قضایی رغبت چندانی برای استناد به آن دیده نمی‌شود.

در پایان، گفتنی است که وضعیت شیوع کرونا موجب شده است ستاد ملی مبارزه با کرونا احکامی برای حمایت از مستأجرین وضع نماید که به تمدید قرارداد اجاره یا کنترل شرایط آن مربوط می‌شود. به عنوان نمونه، ستاد مزبور حسب مصوبه شماره ۲۶ مورخ ۱۳۹۹/۴/۸ خود، اقدام به تمدید قراردادهای اجاره اماکن مسکونی تا ۳ ماه پس از رفع حالت اضطرار با نهایتاً ۲۵ درصد افزایش اجاره بها نمود (بند ۹ مصوبات مورخ ۱۳۹۹/۴/۸ ستاد ملی مقابله با کرونا). این مصوبه در عمل، مورد پذیرش مراجع قضایی نیز قرار گرفته است. برای مثال، شعبه ۱۰ دادگاه عمومی حقوقی تهران، حسب دادنامه شماره ۱۴۰۱۶۸۳۹۰۰۰۱۶۴۶۳۲ - ۱۴۰۱/۱/۱۶ در خصوص دعوی مطالبه وجه التزام به علت عدم تخلیه عین مستأجره در انقضای مدت، با این استدلال که «...برابر مصوبه ستاد ملی کرونا قراردادهای اجاره اماکن مسکونی با افزایش ۲۵ درصدی اجاره بها خودبه خود تمدید می‌شود...» حکم به رد دعوی صادر نمود. یا شعبه ۱۶۶ شورای حل اختلاف مشهد، حسب دادنامه شماره ۹۹۰۹۹۷۷۵۰۳۹۰۰۹۳۲ - ۱۳۹۹/۹/۱۸ در موردی مشابه یعنی مطالبه وجه التزام به علت عدم تخلیه در موعد، مقرر داشته است: «... نهایتاً خواهان مطابق بخشنامه ستاد ملی کرونا می‌تواند دادخواست اجاره بها با ۲۰ درصد افزایش را بنماید... رأی بر بی حقی خواهان صادر و اعلام می‌نماید». چنان که ملاحظه می‌گردد، جهت حمایت از مستأجرین، موجرین مکلف به تمدید مدت قرارداد اجاره با آنان شده‌اند و در صورت عدم تمدید، امکان تقاضای تخلیه را نخواهند داشت. این به منزله «مهلت قانونی» به مستأجر تلقی می‌گردد. علاوه بر آن، جهت رعایت حال موجرین نیز اجازه افزایش اجاره بها تا سقف ۲۵ درصد نسبت به اجاره بهای سال قبل، مورد پذیرش قرار گرفته است. عبارت بهتر در اینجا ترکیبی از ضمانت اجراهای الزام به تمدید قرارداد، اعطای مهلت

برای تخلیه و تعدیل قانونی وجود دارد که توسط یک مرجع ذی صلاح صورت پذیرفته و مورد پذیرش مراجع قضایی قرار گرفته است. در موردی دیگر حسب مصوبه ۱۴۰۰/۲/۱۱ ستاد ملی مبارزه با کرونا، به علت این که فعالیت‌های اقتصادی تحت تأثیر کرونا از رونق افتاده بوده است، بانک‌ها از تاریخ اول تا بیست اردیبهشت ماه ۱۴۰۰ از صدور گواهی‌نامه عدم پرداخت برای چک‌ها منع گردیده و محاکم نیز حق صدور اجراییه برای چک‌ها را نداشتند (مصوبه جلسه ۷۱ مورخ ۱۴۰۰/۲/۱۱ ستاد ملی مقابله با کرونا). از آنجا که صدور اکثر چک‌ها در راستای تعهدات قراردادی است، این به منزله «استمهال قانونی» تلقی می‌گردد.

نتیجه‌گیری

از رهگذر بررسی و طبقه‌بندی مصادیق جزئی مطرح شده در کتب فقهی در خصوص اسباب خارجی، از آنجا که این مصادیق جنبه حصری نداشته و خصوصیتی ندارند، طیف گسترده‌ای از اسبابی که وقوع آن خارج از اراده طرفین است را می‌توان مشمول آن دانست. از نظر فقهی و حقوقی می‌توان شیوع بیماری کرونا را یکی از اسباب خارجی به شمار آورد که اجرای قرارداد را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در واقع، از آنجا که شیوع این بیماری باعث ایجاد ترس عمومی در ابتلا به آن می‌گردد، به عنوان یک واقعه خاص اجتماعی و از این حیث که دولت‌ها جهت کنترل این بیماری، مصوبات الزام‌آوری اتخاذ نموده‌اند، در ذیل موانع قانونی اجرای قرارداد قابل طرح است. رویه قضایی نیز شیوع این بیماری را به عنوان سبب خارجی مورد شناسایی قرار داده است. قانون‌گذار نیز در بند «م» ماده ۲۸ قانون الحاق برخی مواد به قانون تنظیم بخشی از مقررات مالی دولت مصوب ۱۳۹۳ بیماری‌های همه‌گیر انسانی را به عنوان یکی از مصادیق حوادث غیرمترقبه مورد پذیرش قرار داده است. البته یادشدنی است که پیدایش یک سبب خارجی، الزاماً مترادف با مؤثر بودن آن بر تمام قراردادهای نیست، بلکه تأثیر آن، بسته به نوع و شرایط هر قرارداد، می‌بایست به صورت مصداقی بررسی شود. نحوه تأثیر یک سبب خارجی بر قرارداد می‌تواند به صورت عدم امکان اجرا یا اختلال در اجرا باشد. در این راستا، شیوع بیماری کرونا نیز ممکن است به صورت تعذر اجرا یا اختلال و دشواری در اجرا نمود پیدا نماید. با بررسی «علل تأثیر اسباب خارجی»، در مقام استخراج یک ضابطه، این نتیجه حاصل شد

که علت تأثیر اسباب خارجی، از جمله شیوع بیماری کرونا بر قراردادهای، می‌تواند ناشی از «عدم امکان استفاده مطلوب از موضوع قرارداد» یا «از بین رفتن موضوع قرارداد» باشد. در موارد یادشده می‌توان از مبانی فقهی و حقوقی و رویه قضایی، وضعیت حقوقی انفساخ یا قابلیت فسخ قرارداد را بر حسب مورد استنباط نمود. در هر حال، بسته به نوع و شرایط قرارداد و نحوه و میزان تأثیر شیوع کرونا، حکم وضعی متناسب قابلیت اعمال بر قرارداد دارد. گفتنی است که در کنار انفساخ و فسخ قرارداد، تعلیق اجرای تعهد نیز به عنوان ضمانت اجرای تأثیر شیوع بیماری کرونا در برخی آثار حقوقی مطرح شده، لکن در رویه قضایی، مورد اقبال واقع نشده است. همچنین گاهی شیوع بیماری کرونا دخالت مراجع ذی صلاح و وضع احکام حمایتی در راستای تمدید قرارداد و تنظیم شرایط آن در قالب برخی ضمانت اجرای ترقیبی را موجب شده است که به نوعی تحدید اصل آزادی قراردادی محسوب می‌شود.

در هر حال، با توجه به این که در خصوص تعریف و دامنه شمول «اسباب خارجی» و تأثیر آن بر قرارداد، مقررۀ عامی در قانون مدنی وجود ندارد و با عنایت به نتایج حاصل از این پژوهش که عمدتاً برگرفته از مبانی فقهی است، با توجه به اصل ۱۶۷ قانون اساسی و ماده ۳ قانون آیین دادرسی مدنی، امکان استناد به فتاوی معتبر استنادشده در این پژوهش توسط دادگاه‌ها، برای حل اختلاف دعاوی مطروحه در این زمینه، می‌تواند راهکاری کوتاه مدت محسوب گردد. در هر حال، برای حل درازمدت مشکل، پیشنهاد می‌گردد که قانون‌گذار مبادرت به تصویب ماده ای به ترتیب ذیل نماید:

«هرگاه در اثر وقوع یکی از اسباب خارجی، اجرای تعهد غیرممکن گردد، اگر غیرممکن شدن کلی و دائمی باشد، قرارداد منفسخ می‌گردد. اگر غیرممکن شدن کلی، ولی موقت باشد، قرارداد تا رفع سبب خارجی به حالت تعلیق درخواهد آمد. در صورت غیرممکن شدن موقت و همچنین در صورت تعلیق، اگر ادامه وضع موجود باعث ضرر یکی از طرفین باشد، ذی‌نفع حق فسخ قرارداد را خواهد داشت. در مدت زمان غیرممکن بودن اجرای تعهد، متعهد مسئول خسارات احتمالی ناشی از آن نیست.

تبصره ۱: اسباب خارجی شامل حوادث طبیعی، موانع عملی، قانونی و وقایع و حوادث مربوط به زندگی اجتماعی (اعم از وقایع اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، بهداشتی و...) و

در مواردی، وضعیت خاص یکی از طرفین قرارداد است که عرفاً مؤثر بر اجرای تعهد باشد. اسباب مذکور نمی‌بایست منتسب به اراده طرفین بوده و می‌بایست غیر قابل پیش‌بینی و غیر قابل اجتناب و دفع باشد.

تبصره ۲: در صورت تعلیق قرارداد، تعهد طرف مقابل نیز به حالت تعلیق درآمده و مدت تعلیق به مدت قرارداد افزوده خواهد شد. طرفین در کمال حسن نیت و در حدود متعارف، موظف به رعایت اقدامات لازم تا رفع مانع هستند و الا متخلف، مسئول خسارات وارده خواهد بود».

فهرست منابع

۱. آبی فاضل، حسن بن ابی طالب یوسفی. (۱۴۱۷ق). کشف الرموز فی شرح مختصر النافع. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲. ابن ادریس، محمد بن منصور حلی. (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳. اشتهاوردی، علی پناه. (۱۴۱۷ق). مدارک العروه. تهران: اسوه.
۴. اصفهانی، سید ابوالحسن. (۱۳۹۳ق). وسیلة النجاة. قم: چاپخانه مهر.
۵. اصفهانی، محمدحسین. (۱۴۰۹ق). الإجارة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶. امامی، سید حسن. (۱۳۷۶ش). حقوق مدنی. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
۷. امینی، منصور؛ باستانی نامقی، رضا. (۱۳۹۹ش). نظریه عمومی تعذر: رهیافتی منسجم از قواعد حقوقی. تحقیقات حقوقی، ۲۳(۹۲)، ۱۷۱-۱۹۷. <https://www.doi.org/10.22034/jlr.2021.220448.1826>
۸. بادینی، حسن؛ صمدی، افروز. (۱۳۹۶ش). تعلیق قرارداد، قاعده‌ای عمومی یا قاعده مختص حقوق کار؛ با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه و انگلیس. پژوهش‌های حقوق تطبیقی، ۲۱(۲)، ۲۹-۵۸. <http://dori.net/dor/20.1001.1.22516751.1396.21.2.1.0>
۹. بجنوردی، سید حسن. (۱۴۱۹ق). القواعد الفقهیه. قم: نشر الهادی.
۱۰. بحر العلوم، محمد بن محمدتقی. (۱۴۰۳ق). بلغة الفقیه. تهران: منشورات مکتبة الصادق.
۱۱. بصری بحرانی، زین الدین محمدامین. (۱۴۱۳ق). کلمة التقوی. قم: سیدجواد وداعی.
۱۲. تهامی، سید حسین؛ قبولی درافشان، سید محمد مهدی؛ محسنی، سعید؛ انصاری، اعظم. (۱۴۰۱ش). تحلیل حقوقی و اقتصادی تأثیر بیماری‌های پاندمیک بر اجرای تعهدات قراردادی. دانشنامه حقوق اقتصادی، ۲۹(۲۱)، ۴۹-۱۰. <https://doi.org/10.22067/economlaw.2022.75835.1162>
۱۳. جزیری، عبدالرحمن؛ غروی، سید محمد؛ یاسر مازح. (۱۴۱۹ق). الفقه علی المذاهب الأربعة ومذهب أهل البيت (ع). بیروت: دار الثقلمین.
۱۴. جمعی از پژوهشگران. (۱۴۱۷ق). معجم فقه الجواهر، (زیر نظر سید محمود هاشمی شاهرودی). بیروت: الغدیر.

۱۵. جواهری محمدی، حسین. (۱۳۹۹ش). تأثیر شیوع کرونا بر اجرای قرارداد در پرتو آراء قضایی. تهران: پژوهشگاه قوه قضائیه.
۱۶. حاتمی، علی اصغر؛ رودیجانی، محمد مجتبی. (۱۳۸۷ش). بررسی تطبیقی قوه قاهره. نشریه دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان، ۷(۲۳)، ۶۱-۷۸.
۱۷. حکیم، سید محسن طباطبائی. (۱۴۱۶ق). مستمسک العروة الوثقی. قم: مؤسسة دار التفسیر.
۱۸. حلی «الف»، حسن بن یوسف (علامه). (۱۴۱۳ق). قواعد الأحكام فی معرفة الحلال والحرام. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۹. حلی «ب»، حسن بن یوسف (علامه). (۱۴۱۳ق). مختلف الشیعة فی أحكام الشریعة. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۰. حلی، احمد بن محمد اسدی. (۱۴۰۷ق). المذهب البارع فی شرح المختصر النافع. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۲۱. حلی، جعفر بن حسن، (محقق). (۱۴۱۸ق). المختصر النافع فی فقه الإمامیه. قم: مؤسسة المطبوعات الدینیة.
۲۲. حلی، حسن بن یوسف (علامه). (۱۴۲۰ق). تحریر الأحكام الشریعة علی مذهب الإمامیه. قم: مؤسسة امام صادق (ع).
۲۳. حلی، حسن بن یوسف (علامه). (۱۴۲۱ق). تلخیص المرام فی معرفة الأحكام. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۴. حلی، مقداد بن عبدالله سیوری. (۱۴۰۴ق). التفتیح الرائع لمختصر الشرائع. قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
۲۵. حلی، جعفر بن حسن، (محقق). (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام. قم: اسماعیلیان.
۲۶. خبرگزاری جمهوری اسلامی. (۱۴۰۳ش). کرونا در ایران: آخرین اخبار و گزارش ها. <https://www.ima.ir/subject/83681341>
۲۷. خمینی، سید روح الله. (بی تا). تحریر الوسیله. قم: دار العلم.
۲۸. خوانساری، سید احمد بن یوسف. (۱۴۰۵ق). جامع المدارک فی شرح مختصر النافع. قم: اسماعیلیان.
۲۹. خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۱۰ق). منهاج الصالحین. قم: مدینه العلم.
۳۰. خویی، سید ابوالقاسم. (بی تا). المستند فی شرح العروة الوثقی. بی جا: بی نا.
۳۱. روحانی قمی، سید صادق حسینی. (۱۴۱۲ق). فقه الصادق (ع). قم: دار الکتاب - مدرسه امام صادق (ع).
۳۲. زنگنه شهرکی، جعفر؛ حسین پور، علی. (۱۴۰۰ش). تأثیر حدوث عذر عام بر عقد مزارعه از منظر فقه و حقوق. جستارهای فقهی و اصولی، ۷(۲۲)، ۱۶۵-۱۹۴. <https://doi.org/10.22034/jrj.2020.55103.1797>
۳۳. سبزواری، سید عبدالاعلی. (۱۴۱۳ق). مهذب الأحكام. قم: مؤسسة المنار.
۳۴. سیستانی، سید علی حسینی. (۱۴۱۷ق). منهاج الصالحین. قم: دفتر حضرت آیه الله سیستانی.
۳۵. سیستانی، سید علی حسینی. (۱۴۲۲ق). المسائل المنتخبة. قم: دفتر حضرت آیه الله سیستانی.
۳۶. سیفی مازندرانی، علی اکبر. (۱۴۲۷ق). دلیل تحریر الوسیله - المضاربة. تهران: مؤسسة تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۳۷. شعبانی، امید. (۱۳۸۹ش). بررسی تعدد اجرای قرارداد در فقه و حقوق ایران. پژوهش نامه فقه و حقوق اسلامی، ۳(۶)، ۹۳-۱۱۰.
۳۸. شعبانی، امید، و حاجی محمدی، اصغر. (۱۳۹۳ش). مقایسه دکترین فراستریشن و نهاد حقوقی فورس ماژور. تحقیقات حقوق خصوصی و کیفری، ۱۰(۲۱)، ۱۱۱-۱۳۰.
۳۹. شهیدی، مهدی. (۱۳۹۱ش). آثار قراردادها و تعهدات. تهران: مجد.
۴۰. صفایی، سید حسین. (۱۳۶۴ش). قوه قاهره یا فورس ماژور (بررسی اجمالی در حقوق تطبیقی و حقوق بین الملل و قراردادهای بازرگانی بین المللی). مجله حقوقی بین المللی، ۳(۳)، ۱۱۱-۱۵۴. <https://doi.org/10.22066/cilamag.1985.18456>

۴۱. طاهری، حبیب‌الله. (۱۴۱۸ش). حقوق مدنی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۲. طباطبایی قمی، سید تقی. (۱۴۲۳ق). الغایة القصوی فی التعلیق علی العروة الوثقی - کتاب الإجارة. قم: انتشارات محلاتی.
۴۳. طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم. (۱۴۰۹ق). العروة الوثقی. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۴۴. طباطبایی حائری، سید علی. (۱۴۱۸ق). ریاض المسائل. قم: مؤسسة آل‌البيت (ع).
۴۵. طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم. (۱۴۱۹ق). العروة الوثقی، (المحشی). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۶. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ق). الخلاف. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۴۷. عاملی، زین‌الدین بن علی (شهید ثانی). (۱۴۱۰ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. قم: کتابفروشی داوری.
۴۸. عاملی، علی بن حسین، (محقق کرکی). (۱۴۰۹ق). رسائل المحقق کرکی. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی و دفتر نشر اسلامی.
۴۹. عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۹۳ش). قواعد فقه. تهران: سمت.
۵۰. غمami، مجید، و خدادادی، حسین. (۱۳۹۴ش). دشوار شدن اجرای قرارداد و اثر آن. فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، ۴۵(۴)، ۶۲۳-۶۴۲. <https://doi.org/10.22059/jlq.2015.55686>
۵۱. قبولی درافشان، سید محمدمهدی، و محسنی، سعید. (۱۳۹۱ش). نظریه عمومی بطلان در قراردادها. تهران: انتشارات جنگل.
۵۲. قناتی، جلیل. (۱۳۹۹ش). مطالعه تطبیقی تأثیر کروناویروس (کوید-۱۹) بر تعهدات. حقوق اسلامی، ۱۷(۶۴)، ۱-۴۶.
۵۳. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۴ش). قواعد عمومی قراردادها. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۵۴. کاشف‌الغطاء، احمد. (۱۴۲۳ق). سفینه النجاة ومشکاة الهدی ومصباح السعادات. نجف: مؤسسة کاشف الغطاء.
۵۵. کاظمی تستری، اسدالله. (بی‌تا). مقابس الأنوار ونفائس الأسرار. قم: مؤسسة آل‌البيت (ع).
۵۶. گلپایگانی، سید محمدرضا. (۱۴۱۳ق). هداية العباد. قم: دار القرآن الکریم.
۵۷. مامقانی، محمدحسن. (۱۳۱۶ق). غایة الآمال فی شرح کتاب المکاسب. قم: مجمع الذخائر الاسلامیه.
۵۸. محقق داماد، سید مصطفی. (۱۴۰۶ق). قواعد فقه. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
۵۹. مرعشی نجفی، سید شهاب‌الدین. (۱۴۱۶ق). منهاج المؤمنین. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
۶۰. مصطفوی، سید محمدکاظم. (۱۴۲۳ق). فقه المعاملات. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۶۱. نجفی (کاشف‌الغطاء)، حسن بن جعفر. (۱۴۲۲ق). أنوار الفقاهة - کتاب البيع. نجف: مؤسسة کاشف الغطاء.
۶۲. نجفی، محمدحسن. (۱۴۰۴ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۶۳. نیازآبادی، مهدی، و انصاری، نرگس. (۱۳۹۹ش). تحلیل وضعیت ناشی از شیوع ویروس کرونا ذیل معاذیر موجه عدم اجرای تعهدات قراردادی. تحقیقات حقوقی، ش ۲۳ (ویژه‌نامه حقوق و کرونا)، ص ۴۵۹-۴۸۷. <https://doi.org/10.22034/jlr.2020.185064.1636>
۶۴. وحید خراسانی، حسین. (۱۴۲۸ق). منهاج الصالحین. قم: مدرسه امام باقر (ع).